

DOI: 10.31648/PW.7668

MICHAŁ L. KOTIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0604-5464>

University of Zielona Góra

PATRYCJA MONTUSIEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1489-2906>

University of Zielona Góra

MODALNOŚĆ DEONTYCZNA W ANGIELSKIEJ, POLSKIEJ I ROSYJSKIEJ WERSJI POWSZECHNEJ DEKLARACJI PRAW CZŁOWIEKA

Deontic modality in the English, Polish and Russian versions of the Universal Declaration of Human Rights

ABSTRACT: The paper attempts to provide an analysis of the phenomenon of grammatical interaction in the categorial area of aspect, tense and deontic modality under the presumption that these three functions are mutually connected with each other and form a setting of overtly or covertly encoded interface. The source text is written in English which is a language without the so called “Slavic-style aspect” i.e. the grammatically denoted opposition between perfectivity and imperfectivity. Thus, the deontic modality, which is a typical feature of each juristic text, is encoded in it by means of overt modal signals (modal verbs and other modal entities) in connection with the tense forms, especially the future tense. The Polish and Russian translations encode the deontic modality both by means of grammatical aspect, modal entities and tense forms. The paper investigates the relations between overt and covert expressions of deontic modality. The main claim is based on the assumption by Werner Abraham that deontic modality is strictly linked to the category of perfectivity which is encoded in Russian and Polish by means of the grammatical aspect (“viewpoint aspect”). The second claim is the preference of passive and impersonal constructions both in the source text and in its translations which is caused by the specificity sort of the analyzed text.

KEYWORDS: grammatical categories, categorial convergence, verb grammar, juristic text

1. Wprowadzenie

1.1. Rola modalności deontycznej w tekście Powszechnej deklaracji praw człowieka

Powszechna deklaracja praw człowieka została przyjęta i proklamowana rezolucją 217 A (III) Zgromadzenia Ogólnego ONZ dnia 10 grudnia 1948 roku w Paryżu. Deklaracja rozpoczyna się preambułą, która podkreśla, że „uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju”. Następujące 30 artykułów to modelowy katalog zagwarantowanych praw i wolności I generacji (osobiste i polityczne, artykuły 1-21) oraz II generacji (socjalne, gospodarcze oraz kulturalne, artykuły 22-27). Jako gatunek tekstu Deklaracja jest typowym tekstem prawnym, a co za tym idzie, zawiera ona wszystkie cechy językowe, w tym gramatyczne, tzw. deklaracyjnego aktu mowy w ujęciu J. Searle (1976). Jednocześnie niektóre deklaracyjne akty mowy są zbieżne, jak zauważa Searle, z aktami reprezentacyjnymi. Właśnie teksty typu Powszechnej deklaracji praw człowieka zawierają zarówno cechy aktu deklaracyjnego, jak i cechy aktu reprezentacyjnego, w którym wymieniane są ogólne warunki umożliwiające bezpośrednie lub pośrednie działania związane z wykonaniem czynności wymaganych aktem deklaracyjnym (por. Searle 1976, 15-16). Nadrzędnym celem komunikatywnym deklaracyjnych aktów mowy jest, według Searle'a (1976, 14-15), zmiana świata poprzez mówienie (lub pisanie) zgodnie z treściami tego, co jest powiedziane lub napisane. Akt deklaracyjny jest zatem gatunkiem mowy (tekstu) polegającym na tworzeniu nowej rzeczywistości poprzez nadanie tekstowi w momencie jego produkowania i wprowadzenia do obiegu społecznego tzw. legitymizacji instytucjonalnej wynikającej z tego faktu, iż dany tekst reprezentuje instytucje prawomocne do podjęcia odpowiednich decyzji w obszarach ich działalności statutowej. Teksty te zawierają zazwyczaj szczegółowy opis postępowań określających ogólne warunki i przepisy „poprawnego” z punktu widzenia obowiązującego prawa zachowania się dowolnych osób. Cechy te są typowe dla dyskursu urzędowo-kancelaryjnego, które osiąga się poprzez stosowanie różnorodnych środków językowych – od morfologicznych, po leksykalne i składniowe (por. Wojtak 2001, 156-171; Malinowska 2013, 467-486). Jednym z takich środków są czasowniki modalne o semantyce deontycznej (por. gr. *δέον* [*déon*] ‘obowiązek’), czyli czasowniki kodujące różnego rodzaju obowiązki i zobowiązania (por. von Wright 1951, 1-2; Szymański 2019, 10). W literaturze fachowej modalność deontyczna pojmowana jest zazwyczaj nieco szerzej i obejmuje obok kodyfikacji znaczenia obowiązku również możliwość lub pozwolenie (por. m.in. Kratzer 1977, 337-340; Palmer 2001, 70-72). Tekst Deklaracji zawiera prawie wyłącznie środki kodyfikacji semantyki stricte deontycznej w wąskim rozumieniu, czyli obowiązku lub zobowiązania, które są nieodzownym elementem dowolnego tekstu prawnego.

1.2. Modalność, aspekt, czas i strona: zjawisko konwergencji kategorialnej w systemie form czasownika

Modalność deontyczna jest funkcją złożoną, zaś jej kodowanie wiąże się z jednoczesnym wyrażeniem pośrednich funkcji kategorialnych, przede wszystkim funkcji czasu gramatycznego oraz szeroko pojętej funkcji aspektualnej jednostek i struktur językowych, czyli zarówno tzw. aspektu leksykalnego (semantyki telicznej bądź atelicznej czasownika), jak i aspektu gramatycznego (tj. tzw. *viewpoint-aspect*, czyli morfologicznie kodowanej opozycji pomiędzy czynnością dokonaną a niedokonaną). I tak, użycie czasowników i innych jednostek o znaczeniu deontycznym w dowolnym zdaniu wywołuje określoną interpretację całej wypowiedzi z punktu widzenia czasu oraz kategorii dokonaności/niedokonaności. W zdecydowanej większości przypadków formy czasu teraźniejszego konstrukcji składającej się z czasownika (lub orzecznika) modalnego w formie odmiennej i czasownika pełnoznacznego w formie bezokolicznika kodują znaczenie czasu przyszłego, por. *Moja koleżanka musi/powinna jechać do Warszawy* (jako odpowiedź na pytanie, co powinna robić moja koleżanka). W większości kontekstów wypowiedź ta będzie interpretowana jako wyrażenie czynności, która ma się odbyć w czasie późniejszym względem czasu wypowiedzi (por. H. Reichenbach 1947). Natomiast modalność epistemiczna, która wyraża przekonanie mówiącego, iż opisywane przez niego wydarzenie rzeczywiście ma miejsce (por. m.in. Kratzer 1977; Hundt 2003) interpretowana jest zazwyczaj jako czas teraźniejszy, czyli jednoczesność aktu mówienia a opisywanej w nim czynności (por. Reichenbach 1947): *Moja koleżanka musi* [w tej chwili] *jechać do Warszawy* (jako odpowiedź na pytanie, co teraz moim zdaniem robi moja koleżanka). Nie ma oczywiście zasadniczych przeszkód wykluczających epistemiczną interpretację w połączeniu z czasem przyszłym (*Musi jutro jechać...* jako sąd mówiącego w odniesieniu do prawdopodobieństwa przyszłego wydarzenia), ale taka interpretacja niewątpliwie jest wysoce nacechowana i wymaga odpowiedniego, dość specyficznego kontekstu.

W językach posiadających kategorię gramatyczną aspektu tzw. słowiańskiego typu, ang. „Slavic-style aspect” (por. Comrie 1976; Dahl 1985; Eckhoff | Haug 2015), czyli obligatoryjnie teliczne znaczenie czasowników w formie aspektu dokonanego typu *zrobić, pojechać, przeczytać* itp. (por. Dahl 1985, 85; Eckhoff | Haug 2015, 191)¹, formy czasu teraźniejszego takich czasowników mają referencyjne

¹ Tego typu uogólnienia dotyczą oczywiście wyłącznie „rdzennych” opozycji kodujących aspekt z punktu widzenia jego zasadniczych cech typologicznych. Wychodzą one z założenia, iż pary aspektualne z ontologicznego punktu widzenia kodują opozycję między trwaniem procesu a jego zakończeniem, czyli w konsekwencji, dotyczą przede wszystkim czasowników o semantyce accomplishments (w terminologii Vendlera 1957). Ten fakt, że dalszy rozwój doprowadza do uogólnienia form aspektu i tworzenia par aspektualnych wśród czasowników, których semantyka wyłącza opozycję teliczności i ateliczności (typu iteratywność (*skakać*): semelfaktywność (*skoczyć*)) (por. Dahl 1985, 74-85; Divjak 2009, 253), jest zjawiskiem wtórnym, a jego przytaczanie jako argumentu przeciwko wyżej wymienionemu

znaczenie przyszłości: *zrobi, pojedzie, przeczyta*, a co za tym idzie, w tym przypadku aspekt dokonany siłą rzeczy łączy się nie tylko z czasem przyszłym, lecz także z modalnością deontyczną. W. Abraham sformułował więc następujące uogólnienie podstawowe: modalność deontyczna ma ścisły związek z aspektem dokonanym bądź z semantyką „dokonaności”, gdyż modalność epistemiczna jednocześnie koduje przeważnie „niedokonaność” (por. Abraham 2014, 268-270)². Ponieważ znaczenia epistemiczne nie są typowe dla tekstu prawnego z powodu specyfiki gatunku, w niniejszej pracy analizowana będzie tylko pierwsza część „generalizacji Abrahama”.

Kategoria osoby w tekście prawnym jest zazwyczaj realizowana w sposób wyjątkowo specyficzny. Ze względu na cel komunikacyjny i nieokreślony krąg adresatów zakłada się, iż sformułowane w dokumencie prawnym normy dotyczą

pojmowaniu aspektu (por. m. in. rozważanie Hansena 2001; 2004, Łazińskiego 2020) skutkuje w ostateczności negowaniem uniwersalnych cech aspektu i jego całkowitym zdegradowaniem do zjawiska o charakterze wyłącznie idioetnicznym, wbrew tezie, według której to właśnie aspekt jest podstawową funkcją gramatyczną czasownika, a jego zanikanie w języku skutkuje ukrytym kodowaniem aspektualności przez inne formy gramatyczne (por. Leiss 1992). Jeżeli zaś chodzi o użycie form czasownika w aspekcie niedokonanym w znaczeniu ponadczasowym (przede wszystkim habitualnym, typu *Piotrek nie pali*) lub kontekstowo dokonanym (kompletywnym, typu *Piotrek czytał Sienkiewicza*), mamy tu do czynienia ze znanym od czasów szkoły praskiej zjawiskiem występowania nienacechowanego członu binarnej opozycji w pozycji neutralizacji. Bardziej skomplikowanymi są przypadki, kiedy w pozycji neutralizacji w językach słowiańskich występuje właśnie aspekt dokonany kodujący m.in. habitualność (*Piotrek co prawda nie pali, ale od czasu do czasu zapali papierosa; Piotrek zawsze Ci powie co zrobi*). Takie przykłady tylko na pierwszy rzut oka wydają się sprzeczne z tezą o zasadniczej funkcji aspektu (por. Sonnenhauser 2008, 185-201). W rzeczywistości jednak są jej dobitnym potwierdzeniem, ponieważ aspekt dokonany poza tymi przykładami nie koduje czasu teraźniejszego, gdyż habitualność (kodująca „nieaktualną duratywność”), por. Smirnickaja 1977, 21) odnosi się również do teraźniejszości, co skutkuje tym, że aspekt dokonany w takich przykładach występuje w funkcji aspektu niedokonanego czasu teraźniejszego (*Piotrek od czasu do czasu pali; zawsze mówi, co chce (z)robić* itp.).

- ² Teza Abrahama jest podważana w kilku pracach dotyczących powiązania aspektu i modalności, np. w artykule D. Divjak (2009). Na początku autorka opierając się na przykładach z korpusu języka rosyjskiego, usiłuje udowodnić, iż relacja między aspektem a modalnością jest wręcz odwrotna (czyli czasownik lub orzecznik modalny o semantyce deontycznej łączy się raczej z bezokolicznikiem w aspekcie niedokonanym, gdyż semantyka epistemiczna jest łączona z aspektem dokonanym). Następnie wysuwa tezę, że dana opozycja powinna zostać zastąpiona przez opozycję modalności dynamicznej i aspektu dokonanego jako członu nacechowanego, a opozycję modalności deontycznej i aspektu niedokonanego jako członu nienacechowanego. Teoria Divjak zasługuje na odrębne rozpatrzenie i nie może być specjalnie omówiona w niniejszym artykule. Jedyną uwagą dotyczącą wysuwanej w niniejszej pracy za Abrahamem i Leiss tezy przewodniej i jej krytyki w artykule Divjak jest fakt, iż propozycja zastąpienia jednej opozycji drugą nie rozwiązuje podstawowego dylematu dotyczącego powiązania modalności deontycznej a epistemicznej odpowiednio z aspektualnością dokonaną a niedokonaną, zaś przykłady analizowane w artykule Divjak interpretowane są w nowej, stworzonej przez autorkę taksonomii kategoryjnej, z nadrzędną opozycją pomiędzy modalnością dynamiczną a deontyczną. Modalność epistemiczna nie jest natomiast zasadniczo rozróżniana od modalności deontycznej względem ich powiązania z aspektem. Pozostałe argumenty wysuwane przeciwko tezie Abrahama-Leiss i ich ocena w kontekście niniejszej pracy rozpatrywane są w przyp. 1.

całej społeczności, w której dane prawo obowiązuje. Wynika z tego, że wymiana agensa często mija się z celem uogólnienia potencjalnego kręgu odbiorców. W celu zapewnienia odpowiedniego funkcjonowania tekstu prawnego względem adekwatnej formy językowej stosowane są w nim przeważnie formy bezosobowe lub strona bierna w porównywalnej funkcji. Czy większość wypowiedzi stanowią przy tym zdania w stronie biernej, czy też w formie zawierającej inne środki kodowania bezosobowości zależy jedynie od charakterystyk typologicznych języka, ponieważ ich funkcje są nie tylko porównywalne, lecz także nierzadko całkowicie się pokrywają. Chociaż wszystkie trzy badane języki dysponują w systemie form czasownika odpowiednimi jednostkami kodującymi kategorię strony, język angielski używa tychże form zdecydowanie częściej i buduje je zdecydowanie większa liczba czasowników niż w językach słowiańskich, w których częściej używane są czasowniki bezosobowe występujące w zdaniach formalnie należących do strony czynnej.

2. Korpus i zadanie badawcze

Chociaż Powszechna deklaracja praw człowieka jest dokumentem o względnie niewielkiej objętości – liczy ona łącznie około 9 stron (preambuła i 30 artykułów), liczba zdań zawierających czasowniki modalne i inne porównywalne formy o znaczeniu deontycznym jest wystarczająca, aby wyniki ich analizy były w pełni reprezentacyjne względem celów badawczych określonych we wprowadzeniu. Obowiązki bądź zobowiązania wyrażane są zarówno w każdym artykule łącznie z preambułą, jak i prawie w 70 procentach łącznej liczby wypowiedzi (zdań) zawartych w Deklaracji. W zależności od kryteriów wyliczenia sygnałów modalności deontycznej (czyli np. od tego, czy zaliczane do nich są również tzw. sygnały pośrednie, tj. np. wyrazy określające nieodzowne prawa jednostki lub wyrazy z negacją) liczba takich tokenów wynosi co najmniej 30, nie licząc wyżej wymienionych sygnałów „ukrytej deontyki”. W niniejszym artykule przeanalizowane są wszystkie przykłady, w których modalność deontyczna kodowana jest w wersji wyjściowej (angielskiej) oraz w tłumaczeniach na języki polski i rosyjski. Centralne pytanie przy tym brzmi: jakich odpowiedników używają tłumacze tych dwóch języków słowiańskich zawierających kategorię gramatyczną aspektu „słowiańskiego typu” i na ile aspekt wpływa na specyfikę tekstu tłumaczonego w porównaniu z tekstem źródłowym pisany w języku angielskim nieposiadającym odpowiedniej kategorii gramatycznej. Jednocześnie analizie poddawane są inne formy gramatyczne, czyli formy czasu, trybu i strony (oraz kategorii bezosobowości), a ponadto specyficzne formy leksykalne, o ile te ostatnie występują jako „odpowiedniki funkcjonalne” form modalnych. Konwergencja kategorialna badana jest ponadto w obszarze form strony biernej i ich odpowiedników w postaci bezosobowych form czasowników

występujących jako wskaźniki szeroko pojętej bezosobowości jako domeny kategorialnej obejmującej nie tylko kategorię osoby, lecz także m.in. stronę bierną jako wtórny wskaźnik bezosobowości.

3. Zestawienie materiału

Tabela 1 odzwierciedla użycie badanych form o semantyce modalności deontycznej (obowiązek, zobowiązanie) w zestawieniu porównawczym angielsko-rosyjsko-polskim, z uwzględnieniem strony i/lub bezosobowości.

Tabela 1. Użycie form o semantyce modalności deontycznej
w zestawieniu angielsko-rosyjsko-polskim

Art.	Angielski	Rosyjski	Polski
Pream. 2	[...] in which human beings <i>shall enjoy</i> freedom of speech and belief and freedom [...] [active, personal]	[...] в котором люди <i>будут иметь</i> свободу слова и убеждений [...] [active, personal]	[...] w którym ludzie <i>korzystać będą</i> z wolności słowa i przekonań [...] [active, personal]
Pream. 3	[...] it is essential [...], that human rights <i>should be protected</i> by the rule of law. [passive]	<i>необходимо, чтобы права человека охранялись</i> властью закона. [passive]	<i>konieczne jest zawarowanie</i> praw człowieka przepisami prawa. [active, impersonal]
Pream. 9	The General Assembly proclaims this Universal Declaration of Human Rights as a common standard of achievement for all peoples and all nations, to the end that every individual and every organ of society [...] <i>shall strive</i> [...] <i>to promote</i> respect for these rights and freedoms [...] [active, personal]	Генеральная Ассамблея, провозглашает настоящую Всеобщую декларацию прав человека в качестве задачи, к выполнению которой <i>должны стремиться</i> все народы и государства с тем, <i>чтобы</i> каждый человек и каждый орган общества <i>стремились</i> [...] <i>содействовать</i> уважению этих прав и свобод [...] [active, personal]	Zgromadzenie Ogólne ogłasza uroczyste niniejszą Powszechną Deklarację Praw Człowieka jako wspólny cel dla wszystkich ludów i narodów, <i>aby</i> każda jednostka i każdy organ społeczeństwa [...] <i>dążyły</i> [...] <i>do</i> [...] poszanowania tych praw i wolności, [active, personal]
Art. 1	[...] they [...] <i>should act</i> towards one another in a spirit of brotherhood [active, personal]	[...] Они <i>должны поступать</i> в отношении друг друга в духе братства. [active, personal]	[...] <i>повинны postępować</i> wobec innych w duchu braterstwa. [active, personal]
Art. 2	[...] no distinction <i>shall be made</i> [...] [passive]	[...] <i>не должно проводиться</i> никакого различия [...] [passive]	[...] <i>Nie wolno</i> ponadto czynić żadnej różnicy [...] [active, impersonal]
Art. 4	<i>No one shall be held</i> in slavery. [...] Slavery and the slave trade <i>shall be prohibited</i> [...] [passive]	<i>Никто не должен содержать</i> ся в рабстве [...] рабство и работорговля <i>запрещаются</i> [...] [passive]	<i>Nie wolno nikogo czynić</i> niewolnikiem [...] niewolnictwo i handel niewolnikami <i>są zakazane</i> [...] [active, impersonal]

cd. tabeli 1

Art.	Angielski	Rosyjski	Polski
Art. 5	<i>No one shall be subjected to torture [...]</i> [passive]	<i>Никто не должен подвергаться пыткам [...]</i> [passive]	<i>Nie wolno nikogo torturować [...]</i> [active, impersonal]
Art. 9	<i>No one shall be subjected to arbitrary arrest [...]</i> [passive]	<i>Никто не может быть подвергнут произвольному аресту [...]</i> [passive]	<i>Nikogo nie wolno samowolnie aresztować [...]</i> [active, impersonal]
Art. 11	<i>No one shall be held guilty [...] nor shall a heavier penalty be imposed.</i> [passive]	<i>Никто не может быть осужден [...] Не может также налагаться наказание [...]</i> [passive]	<i>Nikt nie może być skazany [...]. Nie wolno także wymierzać kary [...]</i> [passive]
Art. 12	<i>No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy [...]</i> [passive]	<i>Никто не может подвергаться произвольному вмешательству в его личную и семейную жизнь [...]</i> [passive]	<i>Nie wolno ingerować samowolnie w czyjekolwiek życie prywatne [...]</i> [active, impersonal]
Art. 14	<i>This right may not be invoked in the case of [...]</i> [passive]	<i>Это право не может быть использовано в случае [...]</i> [passive]	<i>Nie można powoływać się na to prawo w przypadku [...]</i> [active, impersonal]
Art. 15	<i>No one shall be arbitrarily deprived of his nationality [...]</i> [passive]	<i>Никто не может быть произвольно лишен своего гражданства [...]</i> [passive]	<i>Nie wolno nikogo pozbawiać samowolnie obywatelstwa [...]</i> [active, impersonal]
Art. 16	<i>Marriage shall be entered into only with the free and full consent of the intending spouses.</i> [passive]	<i>Брак может быть заключен только при свободном и полном согласии обеих вступающих в брак сторон.</i> [passive]	<i>Małżeństwo powinno być zawarte tylko przy dobrowolnej zgodzie przyszłych małżonków.</i> [passive]
Art. 17	<i>No one shall be arbitrarily deprived of his property.</i> [passive]	<i>Никто не должен быть произвольно лишен своего имущества.</i> [passive]	<i>Nie wolno nikogo samowolnie pozbawiać jego własności.</i> [active, impersonal]
Art. 20	<i>No one may be compelled to belong to an association</i> [passive]	<i>Никто не может быть принуждаем вступать в какую-либо ассоциацию.</i> [passive]	<i>Nikogo nie można zmuszać do należenia do jakiegos stowarzyszenia.</i> [active, impersonal]
Art. 21	<i>The will of the people shall be the basis of the authority of government; this will shall be expressed in periodic and genuine elections which shall be by universal and equal suffrage and shall be held by secret vote or by equivalent free voting procedures.</i> [active / passive]	<i>Воля народа должна быть основой власти правительства; эта воля должна находить себе выражение в периодических и нефальсифицированных выборах, которые должны проводиться при всеобщем и равном избирательном праве.</i> [passiv]	<i>Wola ludu jest podstawą władzy rządu; wola ta wyraża się w przeprowadzanych okresowo rzetelnych wyborach, opartych na zasadzie powszechności, równości i tajności, lub na innej równorzędnej procedurze zapewniającej wolność wyborów.</i> [passive]

cd. tabeli 1

Art.	Angielski	Rosyjski	Polski
Art. 25	All children [...] <i>shall enjoy</i> the same social protection. [active, personal]	Все дети [...] <i>должны пользо-ваться</i> одинаковой социаль-ной защитой. [active, personal]	Wszystkie dzieci [...] <i>korzystają</i> z jednakowej ochrony społecz-nej. [active, personal]
Art. 26	Education <i>shall be free</i> [...]. Elementary education <i>shall be compulsory</i> . Technical and pro-fessional education <i>shall be made</i> generally available and higher education <i>shall be equally acces-sible</i> to all on the basis of merit [active] Education <i>shall be directed</i> to the full development of the human personality. [passive] It <i>shall promote</i> understanding [...] and <i>shall further</i> the activities of the United Nations for the main-tenance of peace. [active] Parents have a prior right to choose the kind of education that <i>shall be given</i> to their children. [passive]	Образование <i>должно быть бесплатным</i> [...]. Начальное образование <i>должно быть обязательным</i> . Техническое и профессиональное образо-вание <i>должно быть общедо-ступным</i> , и высшее образова-ние <i>должно быть</i> одинаково доступным. [active] Образование <i>должно быть направлено</i> к полному разви-тию человеческой личности. [passive] Образование <i>должно содей-ствовать</i> взаимопониманию [...] и <i>должно содействовать</i> деятельности Организации Объединенных Наций по под-держанию мира. [active] Родители имеют право прио-ритета в выборе вида образо-вания для своих малолетних детей. [active]	Nauka <i>jest bezpłatna</i> . [...] Nauka podstawowa <i>jest obowiązkowa</i> . Oświata techniczna i zawodo-wa <i>jest</i> powszechnie <i>dostępna</i> , a studia wyższe <i>są dostępne</i> dla wszystkich na zasadzie równości w zależności od zalet osobistych. [active] <i>Celem nauczania jest</i> pełny roz-wój osobowości ludzkiej. [active] <i>Krzewi</i> ono zrozumienie [...] <i>popiera</i> działalność Organizacji Narodów Zjednoczonych zmie-rzającą do utrzymania pokoju. [active] Rodzice mają prawo pierw-szeństwa w wyborze rodzaju nauczania, które <i>ma być dane</i> ich dzieciom. [passive]
Art. 28	[...] rights and freedoms [...] <i>can be fully realized</i> . [passive]	права и свободы [...] <i>могут быть</i> полностью <i>осущест-влены</i> . [passive]	[...] prawa i wolności [...] <i>byłyby</i> w pełni realizowane. [passive]
Art. 29	[...] everyone <i>shall be subject only to such limitations</i> as are determined by law [...] [active] These rights and freedoms <i>may in no case be exercised</i> contrary to the purposes and principles of the United Nations. [passive]	[...] каждый человек <i>должен подвергаться</i> только таким <i>ограничениям</i> , какие установ-лены законом. [passive] Осуществление этих прав и свобод ни в коем случае <i>не должно противоречить</i> целям и принципам Организации Объединенных Наций. [active]	Każdy człowiek <i>podlega</i> jedynie takim <i>ograniczeniom</i> , które są ustalone przez prawo [...] [active (w funkcji pasywnej)] Z niniejszych praw i wolności <i>nie wolno</i> w żadnym przypad-ku <i>korzystać</i> w sposób sprzeczny z celami i zasadami Organizacji Narodów Zjednoczonych. [active, impersonal]
Art. 30	<i>Nothing</i> in this Declaration <i>may be interpreted</i> as [...] [passive]	<i>Ничто</i> в настоящей Деклара-ции <i>не может быть истолко-вано</i> как [...] [passive]	<i>Żadnego</i> z postanowień Deklara-cji <i>nie można rozumieć</i> jako [...] [active, impersonal]

Tekst Deklaracji w języku angielskim zawiera 26 zdań z czasownikiem *shall* i bezokolicznikiem. Z punktu widzenia podstawowej funkcji gramatycznej ten typ peryfrazy zaliczany jest do indykatorów czasu przyszłego (future tense). W tym przypadku czasownik *shall* występuje w funkcji czasownika posiłkowego, który służy do kodowania czasu przyszłego. Jednocześnie koduje on znaczenie modalne, a mianowicie obowiązek, zobowiązanie lub ogólną charakterystykę czynności jako pożądanej, oczekiwanej itp. (por. Szymański 2019). Ponieważ konstrukcja *shall* + bezokolicznik wyraża czynność lub wydarzenie, które ma nastąpić w przyszłości, wyodrębnienie pierwotnej funkcji czasownika w porównaniu z semantyką czasu przyszłego jest nie zawsze możliwe. Sama perspektywa przyszłościowa bowiem często implikuje znaczenie oczekiwania, żądania lub zobowiązania. Nawet przy dopuszczeniu, że *shall* jest w pełni zgramatyzalizowanym indykatozem czasu (czystym czasownikiem posiłkowym niemającym żadnej autonomicznej semantyki, w tym modalnej) konstrukcja w jej całości ma przecież – zwłaszcza w dokumencie prawnym – implikaturę konwersacyjną (por. Grice 1975, 41-58), którą określić można jako modalność rdzenną w rozumieniu Palmera i Kratzer. Dlatego przy tłumaczeniu peryfraz z *shall* oczekiwać można zarówno form czasu przyszłego (a więc *бyдeт* z bezokolicznikiem czasownika aspektu niedokonanego lub formy czasu teraźniejszego aspektu dokonanego o funkcji indykatora przyszłości w języku rosyjskim oraz odpowiednio *będę* z bezokolicznikiem czasownika aspektu niedokonanego lub formy czasu teraźniejszego aspektu dokonanego o funkcji indykatora przyszłości w języku polskim), jak i konstrukcji z czasownikiem lub innym indykatozem modalności deontycznej obowiązku lub zobowiązania w odpowiednich językach docelowych. W pierwszym przypadku modalność będzie wyrażona w sposób niejawny, ukryty, natomiast w drugim – w sposób jawny, z użyciem wskaźników modalności deontycznej.

W porównaniu z *shall*, znajdującym się względem swego statusu gramatycznego na pograniczu czasownika modalnego a posiłkowego, czasownik *should* ma wyraźną semantykę modalną i zawsze koduje obowiązek, zobowiązanie lub polecenie, o ile nie jest używany w funkcji epistemicznej. Dlatego też przy tłumaczeniu oczekuje się użycia czasowników lub innych, porównywalnych jednostek językowych kodujących deontyczność w sposób jawny. Czasownik *should* występuje w całym korpusie zresztą tylko dwa razy, co wskazuje (w porównaniu z *shall*) na fakt, iż ustawodawca preferuje ten środek wyrażenia obowiązku lub zobowiązania tylko w szczególnie uzasadnionych przypadkach, a więc w nacechowanych kontekstach. Ponadto czasownik *should* będąc pierwotną formą trybu przypuszczającego (subjunctive) od czasownika *shall*, w znaczeniu modalnym zawiera typową dla tych form semantykę dystansu, określając pożądane czynności, które agens musiałby wykonywać.

W czterech zdaniach występuje czasownik *may* o semantyce możliwości lub – w tekście prawnym prawie wyłącznie – dopuszczalności. Jest to również rodzaj semantyki deontycznej. Przy tłumaczeniu konkretnych wypowiedzi ekwiwalenty w innych językach zależą od odpowiedniego kontekstu.

Jeden raz występuje czasownik *can*, który jest klasycznym indykatorem znaczenia możliwości, a mianowicie zarówno możliwości inherentnej, dyspozycyjnej (ang. *ability*) (por. Holl 2010, 69), jak i tzw. aletyczno-faktycznej, którą Hundt (2003, 358) charakteryzuje jako brak przeszkód, aby realizować pewną czynność. W języku polskim wymienione znaczenia są kodowane przez odmienne czasowniki, odpowiednio *umieć*, *potrafić* vs. *móc*.

Przy analizie semantyki jednostek modalnych w tekście angielskim oraz jego tłumaczeniach na inne języki wyjątkowe znaczenie ma użycie tychże jednostek z negacją. Po pierwsze, negowana deontyczność wcale nie jest zjawiskiem prostej negacji i często radykalnie zmienia znaczenie negowanego sygnału modalnego. Jest to uniwersalna cecha negowania modalności deontycznej i dotyczy ona wszystkich języków. Na przykład w języku polskim zdanie *Piotrek musi iść do lekarza* oznacza konieczność lub obowiązek, zaś jego negacja ma formę *Piotrek nie powinien iść do lekarza*. Natomiast prosta negacja czasownika *musieć* wywołuje dodatkowe znaczenie braku konieczności lub obowiązku przy zachowaniu możliwości wykonania odpowiedniej czynności. *Piotrek nie musi iść do lekarza* wyraża jedynie brak konieczności, ale wcale nie blokuje możliwości wizyty u lekarza. Podobne restrykcje i specyficzne cechy negowanych jednostek o semantyce deontycznej istnieją we wszystkich systemach modalnych. Po drugie, analizowany tekst zawiera dużo negowanych orzeczeń modalnych, a więc ich analiza wymaga szczególnej uwagi względem interpretacji negowanych jednostek modalnych. I tak, z 26 zdań z czasownikiem *shall* i bezokolicznikiem 9 zawiera sygnały negacji. Czasownik *should* używany jest wyłącznie w zdaniach afirmatywnych. Jedyne zdanie z *can* jest również afirmatywne. Natomiast wszystkie 4 wypowiedzi z *may* zawierają negację. Przy tłumaczeniu afirmatywnych i negowanych wypowiedzi na język rosyjski i polski stosowane są odpowiednie sygnały negatywne w kombinacji z różnymi sygnałami modalności deontycznej.

4. Sygnały modalności deontycznej w tekście Powszechnej deklaracji praw człowieka. Analiza porównawcza

4.1. Angielska peryfraza *shall* z bezokolicznikiem i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

4.1.1. Zdania afirmatywne

Korpus Deklaracji zawiera łącznie 18 tokenów, co oznacza, że czasownik *shall* jest bezwzględnie głównym środkiem kodowania modalności deontycznej. Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, iż w niektórych przypadkach występuje on w funkcji czasownika posiłkowego w peryfrazie kodującej analityczny czas przyszły. Tłumacze zarówno rosyjskiej, jak i polskiej wersji interpretują taką funkcję przez tłumaczenie peryfrazy z *shall* formą analityczną z czasownikiem posiłkowym *będę*, *będą* (por. Pream. 2) z czasownikiem aspektu niedokonanego *иметь*, *korzystać*. W art. 21, 25, 26 i 29 angielska peryfraza z *shall* jest konsekwentnie (12 przypadków z 15) tłumaczona na język rosyjski z użyciem odpowiednika o znaczeniu deontycznym zobowiązania bądź konieczności – orzecznika *должен* ‘powinien’ w odpowiednich formach liczby i rodzaju gramatycznego. Świadczy to jednoznacznie o interpretacji angielskiego czasownika *shall* przez rosyjskiego tłumacza jako czasownika modalnego o semantyce deontycznej, a nie jako czasownika posiłkowego służącego do kodowania czasu przyszłego (jak to było w Preambule). Natomiast polska wersja zawiera przeważnie formy czasu teraźniejszego bez wskaźników modalności deontycznej, co jednocześnie – zgodnie z zasadą konwergencji kategoryjnej form modalności, aspektu i czasu – skutkuje brakiem odniesienia deklarowanego stanu rzeczy do przyszłości oraz jego przedstawienia jako pożądanego stanu, który ma powstać w wyniku dokonania pewnych czynności. W interpretacji polskiego tłumacza konstrukcje z *shall* oznaczają pewny stan, który w momencie sporządzenia tekstu „już istnieje”, por. art. 25: All children [...] *shall enjoy* the same social protection = Wszystkie dzieci [...] *korzystają* z jednakowej ochrony społecznej itp. Zresztą np. w art. 4 rosyjski tłumacz również używa formy czasu teraźniejszego bez wskaźnika modalności deontycznej przy tłumaczeniu konstrukcji z *shall* i bezokolicznikiem w zdaniu w stronie biernej. Pytanie brzmi: czy mamy tu do czynienia z niedokładnym albo nawet w pewnym stopniu nieadekwatnym tłumaczeniem, w którym opuszczone zostały istotne elementy treści tekstu źródłowego, czy też istnieje powód, dla którego tłumacz świadomie pomija kodowanie konieczności i związanej z nią semantyki dokonaności i czasu przyszłego. Takim powodem może być w danym przypadku jedynie ukryta semantyka modalna, temporalna i aspektualna zawarta w użytych formach czasu teraźniejszego. Pytanie to jest niezwykle skomplikowane. Ogólnie rzecz biorąc, mamy tu do czynienia z dwoma sprzecznymi zjawiskami. Z jednej bowiem strony

formy czasu teraźniejszego bez wskaźników modalności zazwyczaj nie kodują wymienionych funkcji. Z drugiej zaś czas teraźniejszy jest nienacechowaną formą gramatyczną, a co za tym idzie, kodować może w pewnych kontekstach dowolne dodatkowe funkcje. Jedynym nieodzownym warunkiem jest tu odpowiednie do tego tzw. wzbogacenie pragmatyczne (niem. „pragmatische Anreicherung”), dzięki któremu powstaje dodatkowa implikatura konwersacyjna (por. Liedtke 2011). W analizowanych przykładach decyduje gatunek tekstu, czyli tekst prawny o charakterze deklaracji, który łączy cechy dwóch aktów mowy według klasyfikacji Searle’a (1969), a mianowicie deklaratywnego i komisyjnego, przy czym hierarchicznie wyższym jest akt deklaratywny, czyli „zmieniający świat poprzez wypowiedź”, gdyż akt komisyjny, czyli wyrażający zamiar lub plan nadawcy, odgrywa rolę podrzędną. W takich warunkach prawie każda wypowiedź w czasie teraźniejszym ma charakter już powstałej przez sam fakt wypowiedzi nowej rzeczywistości, która obowiązuje od momentu wejścia odpowiedniego dokumentu w życie. Kwestia, czy ustawodawca lub inna porównywalna jednostka działająca jako podmiot prawny formułuje swoją wypowiedź jako cel lub jako już zaistniałą sytuację, jest akurat w przypadku tekstu prawnego lub oficjalnej deklaracji czynnikiem wtórnym, chociaż może zabrznieć to w pewnym stopniu jako twierdzenie paradoksalne. W taki oto sposób gatunek tekstu decyduje o dopuszczalności wyboru odmiennych środków kodyfikacji treści, aniżeli te, które zastosowane zostały w tekście źródłowym. W innym gatunku tekstu pominięcie sygnałów modalnych i zmiana punktu odniesienia temporalnego doprowadzić mogłyby do poważnej erozji semantyki tekstu źródłowego.

W art. 16 zawierającym normy dotyczące zawarcia związku małżeńskiego źródłowy tekst angielski zawiera zdanie z *shall* w stronie biernej, przetłumaczone na język rosyjski i polski również z orzeczeniem w stronie biernej. Ponieważ czasowniki i orzeczniki modalne o znaczeniu deontycznym należą do tzw. predykatów podniesienia czynności, transformacja pasywna nie zmienia semantyki konstrukcji w formie czynnej (por. Fujinawa 2008; Kotin 2019). Strona bierna jest użyta tu w celu pominięcia wzmiankowania agensa, bo jest on zawarty w presupozycji ogólnej badanego tekstu. Polska wersja tłumaczenia zawiera typowy ekwiwalent – orzecznik *powinno* odzwierciedlający semantykę konieczności bądź warunku bezwzględnego. Ciekawa jest natomiast wersja rosyjska, w której – pozornie nagle – występuje orzecznik o semantyce możliwości *можем* ‘może’. Dlaczego takie tłumaczenie uznać można za w pełni właściwe? Czasowniki i inne sygnały modalne o semantyce możliwości w interpretacji aletyczno-faktycznej (por. Hundt 2003, 358) zakładają wybór pożądanej czynności dokonywany z co najmniej dwóch opcji, por. *Jest ciepło, więc można się kąpać*. Tego rodzaju interpretacja w danym przypadku z powodów oczywistych jest niewłaściwa. Natomiast w przypadku wystąpienia negacji lub – jak w omawianym tu przykładzie – partykuły restrykcyjnej *only* ‘tylko’, „druga opcja” jest wykluczona poprzez znaczenie negatora lub restryktora,

które jest niekompatybilne ze znaczeniem wyboru z dwóch lub więcej opcji. Jeżeli bowiem coś *nie* jest możliwe lub możliwe *tylko* w określonych warunkach, semantyka możliwości jest zbieżna z semantyką konieczności: *Jest zimno, a więc nie można się kąpać* [powinniśmy wstrzymać się od kąpienia].

Ostatni ustęp art. 26 przetłumaczony został na język rosyjski przy użyciu leksykalnego odpowiednika angielskiej konstrukcji z *shall* w znaczeniu modalnym – *имею право* ‘mają prawo’. Polskie tłumaczenie zawiera natomiast konstrukcję gramatyczną z czasownikiem *mieć* i bezokolicznikiem w znaczeniu modalności deontycznej (konieczność), podobnym do znaczenia obowiązku, ale trochę odmiennym. Ustęp ten zasługuje na szczególną uwagę. W odróżnieniu od większości pozostałych artykułów zawierających oświadczenia dotyczące obowiązków lub zobowiązań państw członkowskich wobec obywateli oraz praw obywateli w tym ustępie chodzi o preferencję rodziców względem edukacji małoletnich dzieci. Czy zechcą oni rzeczywiście korzystać z tej preferencji, czy też raczej woleliby powierzyć ten wybór instytucjom państwowym, zależy od ich decyzji. Chodzi więc o prawo, którego wykorzystanie nie jest skutkiem naturalnego życzenia przeciętnej jednostki, lecz przewiduje wybór. Państwa mają oddać w tym wyborze preferencje rodzicom, ale nie wymagają od nich konieczności odpowiedniego działania. Rodzaj i forma edukacji nie są określane jako narzucane przez państwo lub przez rodziców, lecz jedynie jako preferowane przez rodziców.

4.1.2. Zdania negatywne

W części 4.1.1 przeanalizowany został przykład z partykułą *only* w funkcji restryktora modalności deontycznej, który wywołuje interpretację czasownika *shall* jako indykatora jedynie dopuszczalnej możliwości, a co za tym idzie, koduje konieczność bezwzględną. Podobna semantyka wywołana zostaje również przy użyciu wskaźników negacji. Negując znaczenie deontyczne czasownika *shall*, nadawca wypowiedzi nie wyraża tym samym braku konieczności wykonania czynności, lecz charakteryzuje czynność jako zabronioną, niedopuszczalną, bezprawną. Dlatego angielskie zdania z *shall*, bezokolicznikiem i negacją (*shall not...*, *nobody / no one shall...*) odpowiadają zarówno polskim i rosyjskim wypowiedziom z jednostkami modalnymi kodującymi obowiązek, jak i możliwość: ros. *не должен, не может*, pol. *nie wolno, nie może*. W analizowanym tekście 9 przykładów z negowanym *shall* i bezokolicznikiem odpowiada 4 zdaniom z negowanym orzecznikiem *должен* ‘powinien’ i 5 zdaniom z negowanym orzecznikiem *может* ‘może’ w wersji rosyjskiej oraz 8 zdaniom z (*nikogo nie*) *wolno* i 1 zdaniu z (*nikt nie*) *może* w stronie biernej.

Porównanie przykładów w art. 5 i 9, w których ta sama konstrukcja z negowanym *shall*, nawet zawierająca bezokolicznik tego samego czasownika w wersji angielskiej przetłumaczona została na język rosyjski raz z użyciem orzecznika

o semantyce obowiązku (*he*) *должен*, raz z użyciem czasownika o semantyce możliwości (*he*) *может* doskonale dowodzi wysuniętą wyżej tezę o zbieżności semantyki obowiązku i semantyki możliwości w wypowiedziach z negatorem lub restryktorem: *No one shall be subjected to torture* [...] = *Никто не должен подвергаться пыткам* [...] vs. *No one shall be subjected to arbitrary arrest* [...] = *Никто не может быть подвергнут произвольному аресту* [...]. Polska wersja zawiera w obu przypadkach konstrukcję *nikogo nie wolno* z bezokolicznikiem.

W żadnym z przykładów konstrukcja z *shall* i negacją nie oznacza prostego czasu przyszłego, lecz wszystkie takie wypowiedzi mają wyraźnie kodowaną modalność deontyczną *zakazu, niedopuszczalności*. Wiąże się to jednoznacznie z jednoczesnym kodowaniem czasu przyszłego. Jeżeli chodzi o aspekt, mamy do czynienia z dość skomplikowanym problemem. Z jednej bowiem strony generalizacja dotycząca powiązania czasu przyszłego a aspektu dokonanego sugeruje odpowiednią konwergencję kategoryalną. Z drugiej zaś przykłady zawarte w tekście badanej Deklaracji w wersji polskiej i rosyjskiej wyrażają zarówno dokonaność, jak i niedokonaność, przy czym ta ostatnia jest wyrażana nieco częściej. Przyczyna tego kryje się w tym, że tu występują jednocześnie dwa sprzeczne ze sobą zjawiska konwergencji kategoryalnej opisane u W. Abrahama i przypisane w jego modelu dwóm uogólnieniom: (1) związek między modalnością deontyczną a czasem przyszłym (jako funkcji form czasu teraźniejszego) i aspektem dokonanym oraz (2) związek między negacją a aspektem niedokonanym (por. Abraham | Leiss 2008). Kiedy więc stykają się modalność deontyczna i negacja, opozycja aspektualna traci swoje pierwotne znaczenie i relewantność, por. *Никто не должен подвергаться пыткам* [...] / *Nie wolno nikogo torturować* [...] [aspekt niedokony] vs. *Никто не может быть осужден* [...] / *Nikt nie może być skazany* [...] [aspekt dokonany]. W oby przypadkach implikowane jest znaczenie habitualne, czyli powtarzająca się, zwykła, utrwalona, przyjęta czynność. Jest to znaczenie zbliżone do aspektu niedokonanego, ale może być również formalnie kodowane przez aspekt dokonany, por. *Piotrek co prawda nie pali, ale nieraz jednak zapali papierosa*. Ogólnie rzecz biorąc, mówić można o tendencji do neutralizacji opozycji aspektualnych i częściowo temporalnych w tekście prawnym wywołanej przez jego specyfikę, której cechą charakterystyczną jest intencja formułowania twierdzeń o znaczeniu pozaczasowym.

4.2. Angielska peryfraza *should* z bezokolicznikiem w zdaniach afirmatywnych i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

W tekście Preambuły (ust. 3) czasownik *should* występuje z bezokolicznikiem czasownika *to protect* w formie strony biernej w zdaniu podrzędnym o statusie podmiotu: [...] *it is essential* [...], *that human rights should be protected* by the rule of law. Orzeczenie bezosobowego zdania głównego koduje znaczenie maksymalnie

zbliżone do semantyki deontycznej, a mianowicie ważność, istotność tego, co jest wyrażone w zdaniu podrzędnym, w którym dodatkowo występuje sygnał modalności deontycznej – pożądania, normy, tego, czego „się oczekuje” od odpowiednich instytucji państwowych. Wersja rosyjska pomija ten ostatni sygnał, zastępując go zdaniem podrzędnym o statusie podmiotu. Zdanie to będąc wprowadzone poprzez łącznik *чтобы*, jest wtórnym wskaźnikiem pożądanego celu. Natomiast orzecznik *необходимо* ‘trzeba’, ‘konieczne (jest)’ w zdaniu głównym koduje nie tyle znaczenie relewantności jako pośredni sygnał deontyczny, ile bezpośrednio znaczenie modalności deontycznej, czyli jest raczej ekwiwalentem czasownika *should* aniżeli orzecznika *essential*. W taki oto sposób rosyjski tłumacz unika podwójnego kodowania deontyki zawartego w wypowiedzi źródłowej. Zbliżoną taktykę wybiera również tłumacz polski, który jednak całkowicie rezygnuje z podziału całej wypowiedzi na zdanie główne i podrzędne, lecz zastępuje to ostatnie rzeczownikiem odczasownikowym (nomen acti) *zawarowanie* występującym w funkcji podmiotu, gdyż przymiotnik *konieczne* o znaczeniu obowiązującej normy ma funkcję orzecznika.

Should act (art. 1) zostało przetłumaczone przez typowe dla języka rosyjskiego i polskiego sygnały modalności deontycznej, odpowiednio *должны поступать* i *повинны поступować*. Tym samym stwierdzić można brak rozróżnienia modalności obowiązku od modalności polecenia, zachowania pożądanego w obydwóch wersjach tłumaczenia. W taki sam sposób tłumaczona jest przecież większość przeanalizowanych w części 4.1.1 wypowiedzi z *shall*. Wydaje się, iż autorzy angielskiego tekstu tę różnicę stanowczo podkreślają poprzez wybór czasownika *should* zamiast *shall* właśnie w ustępie, w którym mowa jest o pożądanym postępowaniu w duchu braterstwa. Jeżeli konstrukcje z *shall* zazwyczaj wyrażają normy, do których osoby lub instytucje mogą być zobowiązane (np. przestrzeganie podstawowych praw jednostki, zapobieganie przemocy wobec ludzi itp.), to wobec postępowania w duchu braterstwa można jedynie wyrazić nadzieję lub dążenie do tego jako do pewnego ideału, a więc zdanie z *should* odzwierciedla tę zasadniczą różnicę w kodowaniu deontyki w sposób bardzo wyraźny. Zarówno polska, jak i rosyjska wersja nie zawierają specyficznych środków językowych kodujących znaczenie „dążenia do ideału”. Nie oznacza to jednak, że ekwiwalenty w tych wersjach zawierają jakiegokolwiek braki treściowe. Analizowany przykład jest doskonałym dowodem na to, jak funkcjonują relacje kategoriałne w sferze wspólnych cech funkcjonalnych modalności i aspektu czasownika. Zgodnie z generalizacją Abrahama czasownik w aspekcie dokonanym w otoczeniu czasownika sygnalizuje preferencyjną interpretację deontyczną. W danym przypadku w pozycji bezokolicznika zarówno w wersji rosyjskiej, jak i polskiej występuje jednak czasownik aspektu niedokonanego (ros. *поступать*, pol. *postępować*), który w danym kontekście otrzymuje interpretację habitualną.

Znaczenie czasownika *should* (w odróżnieniu od *shall*) odpowiada znaczeniu sygnału modalnego obowiązku w połączeniu z bezokolicznikiem w aspekcie dokonanym w językach zawierających kategorię gramatyczną aspektu słowniańskiego typu. W tym miejscu trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, iż powiązania kategorialne opisanego typu nie zawsze wywołują, jak już udowodniono wyżej, prospektywną oraz dokonaną funkcję w przypadku połączenia z czasownikiem aspektu niedokonanego. Nadrzędnym czynnikiem pozostaje tu odpowiedni gatunek tekstu.

4.3. Angielska peryfraza *may* z bezokolicznikiem w zdaniach negatywnych i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

Czasownik *may* występuje w tekście Deklaracji, jak już wspomniano wyżej, wyłącznie z negacją. Powyższa analiza udowodniła, że w tym przypadku negowanie zarówno obowiązku, jak i możliwości skutkuje nie tylko porównywalną, lecz także w większości przypadków prawie identyczną semantyką całej wypowiedzi.

W art. 14 *may* występuje w zdaniu w stronie biernej i jest przetłumaczone na język rosyjski i na język polski za pomocą odpowiednio negowanego czasownika modalnego (*не может*) i bezokolicznika w formie strony biernej oraz bezosobowej konstrukcji modalnej (*не можно* z bezokolicznikiem). Znaczenie pasywne pokrywa się tu ze znaczeniem bezosobowym, co jest jednym z typowych zjawisk charakteryzujących wypowiedzi zawarte w tekstach prawnych. Zarówno bezosobowość, jak i strona bierna nie zawierają w takich przypadkach referenta agensa, ponieważ chodzi tu o wymagania dotyczące wszystkich osób i/lub instytucji objętych prawem. Jeżeli chodzi o aspekt gramatyczny czasowników w formie bezokolicznika, to w języku polskim występuje czasownik *powoływać* należący do aspektu niedokonanego, co podkreśla habitualność i beczasowość. Natomiast w wersji rosyjskiej występuje wysoce specyficzny w tym aspekcie czasownik *использовать* (w stronie biernej), który nie ma pary aspektowej, a co za tym idzie, jest czasownikiem dwuaspektowym i może mieć obydwie interpretacje w zależności od kontekstu. W danym przypadku zarówno kontekst ogólny wynikający z gatunku tekstu, jak i – dodatkowo – negacja jednoznacznie świadczą o interpretacji „niedokonanej” w znaczeniu zwykłej, akceptowalnej czynności.

W art. 20 znaczenie negowanej możliwości *may not* całkowicie pokrywa się ze znaczeniem zabronionej czynności wyrażonym przez *shall not* w innych artykułach. Synonimie tę, której przyczyny i istota zostały opisane wyżej, doskonale odzwierciedla tłumaczenie na język rosyjski i polski, w których jako ekwiwalent *may not* i *shall not* występują te same konstrukcje – *не может / не должен / не можно / не może / не wolno*.

Art. 29 zawiera negowany (*in no case*) czasownik *may* z bezokolicznikiem w formie strony biernej. Odpowiedniki rosyjski i polski używają natomiast konstrukcji bezosobowych z negowanymi orzecznikami kodującymi zakaz.

Art. 30 zabrania rozumienia treści Deklaracji, a mianowicie wszystkich jej artykułów w sposób sprzeczny z jej nadrzędnym celem. Odpowiednikiem angielskiej peryfrazy z negowanym *may* i bezokolicznikiem w stronie biernej jest w wersji rosyjskiej *не может*, również w zdaniu biernym, natomiast w wersji polskiej – konstrukcja bezosobowa z negacją – *nie wolno*.

4.4. Angielska peryfraza *can* z bezokolicznikiem w zdaniu afirmatywnym i jej odpowiedniki w języku rosyjskim i polskim

W art. 28 chodzi nie o obowiązki, zobowiązania, oczekiwania, normy itp., lecz o możliwość. Przy tym konstrukcja z *can* w stronie biernej koduje jednocześnie obydwa typy modalności denotowanej przez czasownik *can*, a mianowicie modalność dyspozycyjną oraz aletyczno-faktyczną. Wymienione są konieczne warunki, w których możliwa jest realizacja pożądanego stanu rzeczy w pełnym wymiarze. Zdanie wyraża z jednej strony możliwość potencjalną, z drugiej zaś jej realizację. Zarówno angielski czasownik *can*, jak i jego rosyjski odpowiednik *может* kodują – zależnie od kontekstu – obydwa znaczenia, a co za tym idzie, w kontekście ambiwalentnym mogą one występować jako niespecyficzne środki kodowania „możliwości jako takiej”. W języku polskim, w którym czasownik modalny *móc* ma specyficzne znaczenie prawie wyłącznie aletyczno-faktyczne, jego użycie również w funkcji dyspozycyjnej wiązałoby się z pewnym zwężeniem znaczenia wypowiedzi na niekorzyść interpretacji w sensie uogólnionego potencjału. Dlatego polska wersja zastępuje tu czasownik lub orzecznik modalny konstrukcją z czasownikiem głównym w formie trybu przypuszczającego strony biernej (*byłyby realizowane*), w funkcji optatywu, która w sposób pośredni wyraża zarówno modalność aletyczno-faktyczną, jak i dyspozycyjną. Zwraca na siebie uwagę fakt, iż czasownik główny występuje w formie aspektu dokonanego i w wersji polskiej, i rosyjskiej, co w zdaniach afirmatywnych wskazuje za to, iż mamy tu do czynienia z przykładem konwergencji kategoryjalnej modalności deontycznej, czasu przeszłego oraz aspektu dokonanego.

5. Modalności deontyczna a strona bierna / bezosobowość

Jedną z głównych cech języka tekstu prawnego w szerokim ujęciu, czyli gatunku tekstów normatywnych, których nadawcą są uprawnione instytucje państwowe i międzynarodowe, zaś odbiorcą – obywatele odpowiednich państw, jest bezosobowość. Chodzi tu o „bezosobowość conceptualną”, tj. wyrażenie treści bez

wymiany ich adresatów lub w takiej formie, która zapewnia interpretację tekstu jako dokumentu obowiązującego wszystkich jego odbiorców. Natomiast „bez-osobowość gramatyczna” to zestaw konkretnych środków językowych, którymi dysponuje odpowiedni system gramatyczny języka.

W angielskiej wersji Deklaracji łącznie 12 wypowiedzi zawierających sygnały modalności deontycznej należą formalnie do strony czynnej. W pozycji podmiotu występują przy tym jednostki o semantyce ogólnej, tzw. generycznej (*human beings, every individual* itp.) bądź odpowiednie zaimki osobowe (*they*). Jeżeli chodzi o orzeczenia, semantyka czasowników pełnoznaczących (bezokoliczników) formalnie występujących w stronie czynnej jest w czterech przypadkach konceptualnie czynna (*strive, act, promote, further*), zaś w pozostałych 8 – konceptualnie bierna lub „medialna”, czyli również nieaktywna (*enjoy, be subject of..., be free, be universal* itp.). 21 zdań zawierających czasowniki modalne mają orzeczenie w formie strony biernej. Przy tym orzeczenia typu *shall be subjected* i *shall be subject of...* są z punktu widzenia funkcji gramatycznej jednoznacznie ekwiwalentne niezależnie od formy orzeczenia. Tym samym przewaga wypowiedzi o semantyce biernej bądź bezosobowej w danym tekście nie budzi wątpliwości, gdyż nawet formalnie osobowe zdania w stronie czynnej ze względu na specyficzną semantykę podmiotu wyrażają znaczenia ogólne, a więc konceptualnie bezosobowe.

Wersja rosyjska zawiera obydwa typy konstrukcji biernych, czyli czasowniki z partykułą *-ся/-сь* (*охранялись, проводится, содержится* etc.)³ oraz konstrukcję z czasownikiem posiłkowym *быть* i imiesłowem biernym (*быть лишен, быть осуждён, быть использовано* etc.). Są przypadki, w których angielska konstrukcja bierna z tym samym czasownikiem tłumaczona jest z użyciem pierwszej lub drugiej formy biernej tego samego czasownika w identycznym kontekście, por. art. 5: *Никто не должен подвергаться пыткам* vs. art. 9: *Никто не может быть подвергнут произвольному аресту* [...]. W analitycznych konstrukcjach z czasownikiem posiłkowym najczęściej występuje imiesłów bierny czasownika w aspekcie dokonanym (*лишен, осуждён, использовано, подвергнут*), co wynika z tego, że synonimiczna forma strony biernej, czyli czasowniki z partykułą *-ся/-сь* kodują aspekt niedokonany. Jednak w jednym przypadku bierna konstrukcja analityczna również występuje z imiesłowem w aspekcie niedokonanym, por. *не может быть принуждаем*, który powoduje w danym kontekście interpretację habitualną. Możliwa byłaby tu również forma z *-ся* (*не может / не должен при-*

³ Stosowana tu terminologia ma charakter typologiczny i należy do gramatyki uniwersalnej. Określając *-ся/-сь* jako partykułę, podkreślamy nie tyle jej status morfologiczny w konkretnym języku, ile raczej jej funkcję zbieżną z funkcją odpowiednich partykuł w innych językach, m.in. polskim i niemieckim. Takie podejście całkowicie pokrywa się z tradycyjną terminologią gramatyki rosyjskiej, gdzie *-ся/-сь* określa się mianem „partykuła zwrotna” (*возвратная частица*). Rezygnujemy natomiast z wysoce specyficznego odniesienia tej partykuły do klasy postfiksów, ponieważ pojęcie to wywoływałoby wrażenie, iż w języku rosyjskim dany element ma inny charakter z punktu widzenia funkcji gramatycznej aniżeli w językach polskim lub niemieckim.

нуждаться). W pojedynczych przypadkach wersja rosyjska zastępuje angielskie konstrukcje pasywne złożonymi jednostkami leksykalnymi o charakterze frazeologicznym i semantyce pasywnej, por. art. 21: *должна находить себе выражение* (ang. *shall be expressed*). Przy tłumaczeniu ustępu 4 art. 26 (*Parents have a prior right to choose the kind of education that shall be given to their children*) rosyjski tłumacz całkowicie rezygnuje z tłumaczenia konstrukcji pasywnej, nie zastępując jej żadnym ekwiwalentem: *Родители имеют право приоритета в выборе вида образования для своих малолетних детей*.

Wersja polska różni się od wersji rosyjskiej względem używanych form bezosobowych bądź pasywnych w istotny sposób, co jest niekwestionowanym dowodem istnienia zasadniczych różnic w formie kodowania bezosobowości, w tym w połączeniu z sygnałami modalności deontycznej, na poziomie systemu gramatycznego. Konstrukcje bierne są używane w polskim tekście Deklaracji tylko pięć razy, w tym jeden – z czasownikiem z partykułą *się* (*wyraża się*), i cztery – poprzez konstrukcję analityczną z czasownikiem posiłkowym *być* i imiesłowem biernym (*nie może być skazany, powinno być zawarte, ma być dane, byłyby realizowane*). Pozostałe zdania w stronie biernej tłumaczone są za pomocą następujących środków językowych:

- orzeczniki modalne (*nie*) *wolno*, (*nie*) *można* z bezokolicznikiem w zdaniach formalnie aktywnych, ale niezawierających podmiotu, co powoduje interpretację takich wypowiedzi jako konstrukcji bezosobowych (*władza nie może nikogo aresztować – nikt nie może być aresztowany – nikogo nie można / nie wolno aresztować*). W tego rodzaju konstrukcjach orzeczniki modalne – w odróżnieniu od zwykłych czasowników modalnych – kodują jednocześnie modalność i diatezę (bezosobowość, pasywność), por. *Wykładowca może/powinien/musi nagrać lekcję* [strona czynna, semantyka czynna] – *Lekcja może/powinna/musi być nagrywana* [strona bierna, semantyka bierna] – *Lekcję można/wolno / Lekcji nie można / nie wolno nagrywać* [strona czynna, semantyka bierna];
- konstrukcje leksykalne o semantyce biernej/bezosobowej zawierające rzeczowniki abstrakcyjne, takie jak *cel*, *zawarowanie*;
- konstrukcja frazeologiczna o semantyce biernej z rzeczownikiem odczasownikowym: *podlegać ograniczeniom*.

6. Podsumowanie

Tekst Powszechnej deklaracji praw człowieka zawiera, mimo dość niewielkiej objętości, wszelkie cechy używanych w nim form czasownika, aby móc przeanalizować ich funkcjonowanie w gatunku tekstu prawnego oraz dokonać badań kategoryjnych funkcji czasowników przy porównaniu tekstu źródłowego sporządzonego w języku angielskim z wersjami w innych językach. Szczególnie owocna wydaje

się przy tym analiza porównawcza wersji w językach o gruntownie odmiennych systemach gramatycznych względem kategorii aspektu. Na podstawie hipotezy konwergencji kategoryalnej zbadane zostały zjawiska modalności deontycznej, którą wyraża się zarówno przez sygnały modalne (czasowniki modalne, orzeczniki modalne, tryb przypuszczający), jak i w sposób „ukryty”, poprzez funkcję kategoryalną aspektu i czasu. W wersji polskiej i rosyjskiej wskaźniki modalności występują obok form czasu dokonanego lub niedokonanego odpowiednich czasowników w bezokoliczniku. Modalność deontyczna łączy się przy tym przeważnie z interpretacją czynności w czasie przyszłym, w aspekcie dokonanym. Zresztą gatunek tekstu prawnego zazwyczaj przewiduje interpretację czynności obowiązujących lub pożądaných w taki sposób, że doprowadza to do neutralizacji semantyki dokonaności na korzyść szeroko pojętego uogólnienia, które języki z aspektem kodują poprzez aspekt niedokonany. Ponadto zdania zawierające negację różnią się od zdań afirmatywnych, w tym w aspekcie konwergencji kategoryalnej. Po pierwsze, wywołują one najczęściej neutralizację znaczenia dokonaności. Po drugie, sama semantyka modalności deontycznej radykalnie się zmienia. Jeżeli zdania z czasownikami i orzecznikami modalnymi bez negacji w znaczeniu deontycznym są jednoznacznie podzielone na wypowiedzi o semantyce możliwości (*can/may, można/może/wolno, можно/может*) i konieczności (*shall/should, powinien/powinno, должен/должно*), to negacja wywołuje, zwłaszcza w tekście prawnym, neutralizację tejże opozycji, będąc zazwyczaj ogólnym wskaźnikiem czynności zabronionej, niezależne od tego, czy występuje ona z jednostkami o semantyce możliwości, czy też o semantyce konieczności tak, że znaczenia te są synonimiczne (*may not = shall not; nie można = nie wolno = nie powinno; не может = не должен*). Znaczenia modalne mogą być również kodowane poprzez formy czasu i/lub aspektu, bez użycia wskaźników modalności deontycznej. W niektórych przypadkach przy tłumaczeniu zdań angielskich zawierających czasowniki modalne stosuje się w tym celu nie tylko czas przyszły implikujący deontykę, lecz także czas teraźniejszy implikujący ogólnie obowiązującą normę o charakterze ponadczasowym. Większość wypowiedzi w Deklaracji to zdania w stronie biernej lub zdania bezosobowe, co w pełni odpowiada specyfice gatunku tekstu prawnego, w którym szeroko pojęta bezosobowość służy do wyrażenia norm obejmujących wszystkich odbiorców, a więc ich wymiana w pozycji podmiotu zdania jest albo zbędna, albo ma formę maksymalnie ogólną, czyli bezosobową. Z punktu widzenia porównania systemów gramatycznych badanych języków stwierdzić można, iż w zdecydowanej większości przypadków funkcja strony biernej całkowicie pokrywa się w zdaniach zawierających sygnały modalności deontycznej z funkcją innych środków bezosobowości. Przy tym prawie jedynym środkiem kodowania funkcji inaktywnej bądź bezosobowej w tekście angielskim jest strona bierna, gdyż tłumacz polski używa w takich przypadkach zarówno strony biernej, jak i form i konstrukcji bezosobowych w zdaniach, w których formalnie występuje

strona czynna. Rosyjski tekst zawiera zdecydowanie więcej wypowiedzi, w których, podobnie do tekstu angielskiego, używana jest gramatyczna strona bierna. Liczba odpowiednich przykładów świadczy o tym, że preferowanie odmiennych od strony biernej form bezosobowych do kodowania funkcji inaktywnej warunkowane jest właściwościami systemu czasownika w języku polskim nie tylko w porównaniu z językiem angielskim, lecz także z językiem rosyjskim, który mimo ścisłego pokrewieństwa z językiem polskim względem genealogii wykazuje w tej sferze więcej wspólnych cech z językiem angielskim pod względem typologii.

Bibliografia

- ABRAHAM, W. | LEISS, E. (eds.) (2008), *Modality-Aspect Interfaces. Implications and typological solutions*. Amsterdam.
- ABRAHAM, W. | LEISS, E. (eds.) (2014), *Modes of Modality. Modality, typology, and universal grammar*. Amsterdam.
- CUMRIE, B. (1976), *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge.
- DAHL, Ö. (1985), *Tense and aspect systems*. Oxford.
- DIVJAK, D. (2009), Mapping between domains. The aspect-modality interaction in Russian. In: *Russian Linguistics*. 33, 249-269.
- ECKHOFF, H. M. | HAUG, D. T. T. (2015), Aspect and prefixation in Old Church Slavonic. In: *Diachronica*. 32, 186-230.
- FUJINAWA, Y. (2008), Valenzalternation bei infiniten Komplementation und damit vergleichbare Phänomene. In: Kotin, M. L. et al. (Hrsg.): *Terra grammatica. Ideen – Methoden – Modelle. Festschrift für Józef Darski zum 65. Geburtstag*. Frankfurt a.M. etc., 101-116.
- GRICE, H. P. (1975), Logic and conversation. In: Cole, P. | Morgan, J. L. (eds.). *Syntax and semantics*, 3. New York, 41-58.
- HANSEN, B. (2001), *Das slavische Modalauxiliar (Semantik und Grammatikalisierung im Russischen, Polnischen, Serbischen/Kroatischen und Altkirchenslavischen)*. München.
- HANSEN, B. (2004), Modals and the boundaries of grammaticalization: The case of Russian, Polish and Serbian-Croatian. In: Bisang, W. | Himmelmann, N. P. | Wiemer, B. (eds.), *What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin, 245-270.
- HOLL, D. (2010), *Modale Infinitive und dispositionelle Modalität*. Berlin.
- HUNDT, M. (2003), Zum Verhältnis von epistemischer und nicht-epistemischer Modalität im Deutschen. In: *Zeitschrift für Germanistische Linguistik*. 31 (3), 343-381.
- KOTIN, M. L. (2011), *Ik gihôrta dat seggen...* Modalität, Evidentialität, Sprachwandel und das Problem der grammatischen Kategorisierung. In: Diewald, G. et al. (Hrsg.), *Modalität und Evidentialität*. Trier, 35-48.
- KOTIN, M. L. (2012), Modalitäten. In: Pawłowski, G. et al. (eds.), *Mensch – Sprachen – Kulturen: Beiträge und Materialien der internationalen wissenschaftlichen Jahrestagung des Verbandes Polnischer Germanisten 25.-27. Mai 2012*. Warszawa, 140-158.
- KOTIN, M. L. (2014), Zum Phänomen der kategorialen Konvergenz und zu seiner Relevanz in kontrastiven Sprachstudien. In: *Zeitschrift des Verbandes polnischer Germanisten*. 3, 151-164.
- KOTIN, M. L. (2019), (Co)verte Modalität und Kontrollwechsel. In: *Studia Germanica Gedanensia*. 84-93.

- KRATZER, A. (1977), What 'must' and 'can' must and can mean. In: *Linguistics and Philosophy*. 3, 337-355.
- ŁAZIŃSKI, M. (2020), *Wykłady o aspekcie polskiego czasownika*. Warszawa.
- LEISS, E. (1992), *Die Verbalkategorien des Deutschen*. Berlin – New York.
- LIEDTKE, F. (2011), Sprechakte und pragmatische Anreicherung. In: Kotin, M. L. | Kotorova, E. G. (Hrsg.), *Die Sprache in Aktion. Pragmatik, Sprechakte, Diskurs*. Heidelberg, 131-144.
- MALINOWSKA, E. (2013), Styl – dyskurs – komunikacja urzędowa. W: Malinowska, E. et al. (red.), *Przewodnik po stylistyce polskiej. Style współczesnej polszczyzny*. Kraków, 467-486.
- PALMER, F. R. (2001), *Mood and modality*. Cambridge.
- REICHENBACH, H. (1947), *Elements of symbolic logic*. New York.
- SEARLE, J. R. (1969), *Speech Acts. An Essay of the Philosophy of Language*. London.
- SEARLE, J. R. (1976), A Classification of Illocutionary Acts. In: *Language in Society*. 5 (1), 1-23.
- SMIRNICKAJA, O. A. (1977), Evolucija vido-vremennoj sistemy v germanskich jazykach. In: Jarceva, V. N. et al. (eds.), *Istoriko-tipologičeskaja morfologija germanskich jazykov*. T. 2: *Kategorija glagola*, Moskwa, 5-127.
- SZYMAŃSKI, L. (2019), Modal auxiliaries and aspect in contemporary American English – a corpus-based study. Zielona Góra.
- VENDLER, Z. (1967), Verbs and Times. In: Vendler, Z. (ed.), *Linguistics in philosophy*. Ithaca – New York, 97-121.
- VON WRIGHT, G. H. (1951), *An essay in modal logic*. Amsterdam.
- WOJTAK, M. (2001), Styl urzędowy. W: Bartmiński, J. (red.), *Współczesny język polski*. Lublin, 156-171.